

دعا و شب قدر از نظر امام موسی صدر در مقایسه با تفسیرهای قرآن

سیدعطاالله افتخاری*

چکیده

دعا و شب قدر دو موضوع مهم و مرتبط با یکدیگرند، به همین جهت مفسران قرآن کریم توجه خاصی به شب قدر و آثار آن و نیز رابطه این شب با مناجات داشته‌اند. در این مقاله با بررسی تفسیر آیه ۱۸۶ سوره بقره و آیه‌های آغاز سوره دخان از دیدگاه بسیاری از مفسران از یک سو و نگاهی به معنی و اهداف همین آیات از نظر سیدموسی صدر از سوی دیگر و مقایسه این آرا، سعی کرده‌ایم نقاط اشتراک و تفاوت‌های این اندیشه‌ها را دریابیم. حاصل این مطالعه یافتن نظرات عقل‌مدارانه‌تری است که در اندیشه‌های امام صدر مشاهده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تفسیر، قرآن، سید موسی صدر، لیلۃ القدر، دعا

مقدمه

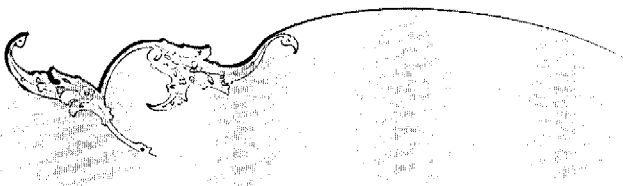
انسان در میان موجودات این جهان بدون شک ویژگی‌های متفاوتی دارد. او از یک سو خود را غربی می‌بیند که گویی از جهانی دیگر به این دنیا تبعید شده است و از سوی دیگر، البته اگر به موازنه‌ای منفی و ارتباط با خالق هستی توسل جوید، کائنات را مرتبط با خود و از نزدیکان خویش می‌یابد.

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار برترین راه ارتباط با خدا که زمینه رابطه با مخلوقات است، دعاست و شب قدر که به تصریح قرآن کریم، شب نزول قرآن شناخته شده است، باب و دریچه بی‌بدیل دعا و نیایش به شمار می‌رود.

درباره اهمیت شب قدر، برکات آن و نیز شکوفایی دعا در این شب، شواهد فراوانی وجود دارد و مفسران و صاحب‌نظران توجه خاصی به آن کرده‌اند. اما در این خصوص آرای اندیشمند فقیه و مجاهد، آیت‌الله سیدموسی صدر به دلیل نگاه ویژه‌اش محل بررسی جداگانه‌ای دارد. در این مقاله به شناخت نقاط اشتراک و افتراق آرای معمول مفسران قرآن با نظریات امام موسی صدر می‌پردازیم.

شب قدر و تقدیر از نظر اسلام و نیز آثار دعا و نیایش چنان با اهمیت است که در تمام تفسیرهایی که به سوره قدر، آیه‌های روزه در سوره بقره و آیه‌های آغاز سوره دخان پرداخته‌اند، اعتبار خاصی برای آنها مشاهده می‌شود. البته برخی از تفسیرهای قرآن به‌ویژه تفسیرها مفسران اهل سنت، آیه‌های سوره دخان را به نیمه شعبان ارتباط می‌دهند.

نویسندگان و محققان بسیاری شب قدر و برکت‌ها و آثار آن را بررسی کرده‌اند، اما آنچه در این مقاله به طور خاص به آن توجه می‌شود، مقایسه‌ای میان نظر امام موسی صدر با آرای مطرح‌شده در تفسیرهای گوناگون قرآن است. این در حالی است که مطالب ذکرشده در تفسیرهای مختلف تا حد زیادی به هم شبیه و گاه کاملاً مشابه‌اند، اما به علت اهمیت این مبحث، کمتر مفسری آنها را نادیده گرفته است. حتی مشاهده

می‌شود که نوع تفسیرها بحث خود را ذیل آیه‌های مربوط گسترش داده‌اند و در اثبات نظرات خود دلیل‌های متقنی ارائه یا برداشت‌های جدیدی مطرح کرده‌اند.

دعا و ارتباط آن با شب قدر و ماه رمضان

برای بررسی آثار و برکت‌های شب قدر و دعا در ماه مبارک رمضان نخست نظر مفسران قدیم و جدید را در این باره یادآور می‌شویم و آن‌گاه به آرای امام موسی صدر می‌پردازیم.

• تفسیر پرنوی از قرآن ذیل آیه ۱۸۶ سوره بقره که در بیان آیه‌های روزه آمده است: «و اذا سألک عبادى عَنى فائى قریب أجیب دعوة الداع اذا دعان...» چنین آورده است:

اذا بر ارتباط این آیه با آیات قبل دلالت دارد. ظرف اذا به قرینه مورد سؤال به وضع و مرتبه روحی سائل اشاره دارد، نه اینکه شرط مطلق و به معنای «ان سالک» باشد. آیات سابق با احکام و شرایط روزه اطوار روحی و نفسانی را که روزه‌دار واقعی بدان می‌رسد، بیان نمود (طالقانی، ۱۳۵۸ش: ج ۲، ص ۶۶).

• در تفسیر آسان ذیل این آیه چنین می‌خوانیم:

مناسبت این آیه با ماقبل خود این است که: خداوند در آیات قبل مؤمنین را مأمور کرد ماه رمضان را روزه بگیرند، تکبیر بگویند و سپاسگزار باشند، و در این آیه فرمود که خداوند سبحان از احوال ایشان آگاه و نسبت به سخنانشان شنوا است (نجفی، ۱۳۶۴ش: ج ۱، ص ۴۰۲).

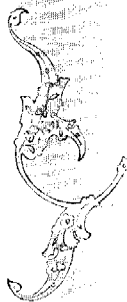
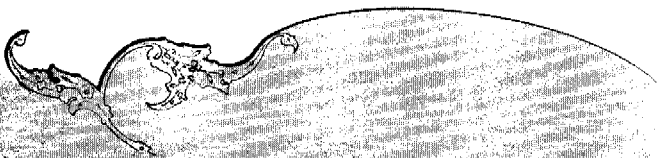
• در تفسیر احسن الحدیث در ذیل همین آیه چنین آمده است:

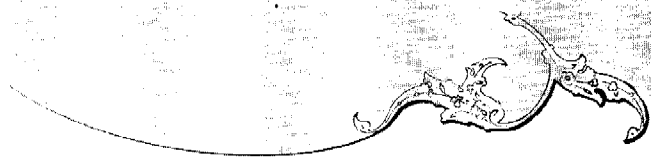
وقوع آیه دعا در میان آیات روزه ظاهراً برای اهمیت دعا در ماه رمضان است (قرشی، ۱۳۶۶ش: ج ۱، ص ۳۳۲).

• کتاب انوار العرفان فی تفسیر القرآن چنین آورده است:

خداوند متعال، پیش از آن‌که وارد احکام تفصیلی روزه شود توجه عجیبی به نفس و نهانگاه سرشت بشری نموده و می‌بینیم که پاداش کامل تحمل دشواری روزه، نزدیکی به

- خداست و دعای ما را می‌پذیرد، و اجابت می‌کند (داورپناه، ۱۳۷۵ش: ج ۳، ص ۴۶۹).
- تفسیر مواهب علیه ذیل همین آیه آورده است:
اینکه قبل از این آیه، آیات صیام آمده است تأکیدی بر قبول دعا است (واعظ کاشفی، ۱۳۱۷ش: ج ۱، ص ۶۰).
 - تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین آورده است:
این آیه را تعلقی به صوم نیست، بلکه ذکر آن در میان آیات صیام به خاطر این است که متضمن ذکر دعا و اجابت است و در حدیث آمده است که «دعوة الصائم لاترد»، پس به این جهت از وظایف صائم شده است.
در ادامه، منهج الصادقین می‌افزاید:
و گفته‌اند از آنجا که خداوند بندگان خود را امر کرد به صوم شهر رمضان و اكمال عده آن، ذکر این آیه نمود که دال است بر اینکه حضرت حق بر احوال ایشان خیر است و دعایشان را می‌شنود و آن را اجابت می‌کند (کاشانی، ۱۳۴۴ش: ج ۱، ص ۴۲۲).
 - در حجة التفاسیر و بلاغ الاکسیر می‌خوانیم:
بعضی اعتقاد دارند که این داعیان، روزه‌داران هستند که دعای ایشان قرین اجابت است، یعنی خدا به روزه‌دار نزدیک است و دعای او را اجابت می‌کند (بلاغی، ۱۳۴۵ش: ج ۱، ص ۱۴۳).
 - تفسیر تقریب القرآن الی الاذهان درباره علت قرار گرفتن آیه دعا در میان آیه‌های روزه چنین گفته است:
روش قرآن چنین است که در وسط آیات احکام، انسان را متوجه خدا می‌کند، تا احکام را با خدا مرتبط سازد و نشاط و اراده را در جان آدمی روان نماید، آن‌گاه مجدداً به ادامه احکام بپردازد (الحسینی الشیرازی، ۱۴۰۰ق: ج ۲، ص ۴۵).
 - تفسیر من وحی القرآن ذیل آیه مورد بحث آورده است:
شاید فضایی که در آیات گذشته در اثر تقوای ناشی از روزه و شکر انسان نسبت به

نعمت‌های الهی از جمله نعمت اطاعت، سرپرستی، و تسهیل امور ایجاد شده است، قلب انسان را باز می‌کند تا برای نزدیکی به خدا تلاش نماید و در نتیجه به لطف و محبت و رضای خدا بتواند در بسیاری از مسائلی که در امور زندگی برای انسان مهم است دست یابد (فضل‌الله، ۱۴۰۵ق: ج ۴، ص ۴۲).

• التفسیر لکتاب الله المنیر نیز چنین می‌گوید:

خداوند سبحان آیه دعا را به صورت معترضه در میان آیات روزه آورده است تا معلوم گردد بهتر است دعا در شرایطی باشد که احتمال اجابت بیشتر است و از مهم‌ترین این شرایط، اشتغال دعاکننده به روزه مقبول و مطلوب الهی است (الکرمی، ۱۴۰۲ق: ج ۱، ص ۲۴۷).

• در مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن می‌خوانیم:

قرار گرفتن این آیه در میان آیات مربوط به ماه رمضان، در واقع تشویق به دعا در این ماه است، چه دعا در این ماه خصوصیات ویژه‌ای دارد، و بعضی از روایات به این مسأله تأکید دارد «هرکس در ماه رمضان اقدام به دعا نکرد، باید در روز عرفه آن را درک کند و اگر چنین نکرد باید تا ماه رمضان بعد منتظر بماند» (الموسوی السبزواری، ۱۴۰۴ق: ج ۳، ص ۵۳).

• در تفسیر من هدی القرآن آمده است:

ماه رمضان مناسب دعاست. به همین مناسبت، در این مکان، قرآن ضرورت ارتباط انسان را با خالق از طریق دعا یادآور می‌شود (المدرسی، ۱۴۰۶ق: ج ۱، ص ۳۳۳).
اندیشه و آرای امام موسی صدر در همین زمینه یعنی دعا و ارتباط آن با شب قدر و ماه رمضان چنین است:

لا اقل براساس آنچه من می‌فهمم، قدر سه معنی دارد یا یکی از سه معنی:

...معنای دوم لیلۃ القدر به دعا مربوط است. دعا آیه‌ای از آیات این ماه است. آیات ۱۸۳،

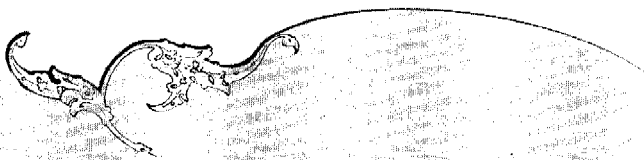
۱۸۴، ۱۸۵، و ۱۸۷ سوره بقره مربوط به این ماه است و آیه ۱۸۶ در میان آنها قرار گرفته

و در خصوص دعا است. وقوع این آیه در وسط آیات روزه بدون شک تصادفی نیست، بلکه معنی و مفهوم دارد. تقدیم و تأخیر و ربط و فصل در قرآن رمز دارد. دعا در این ماه یکی از ارکان به شمار می‌رود و با دعای صحیح نه دعای بدلی، انسان می‌تواند به سعادت یا شقاوت دست یابد (الصدر، ۲۰۰۰م: ج ۱۱، ص ۱۷۳).

امام موسی صدر در جای دیگر فرموده است:

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود آیه دعا در وسط آیات روزه وارد شده است «و اذا سألك عبادي عني فآني قريب اجيب دعوة الداع اذا دعان. فليستجيبوا لي» (بقره: ۱۸۶). این آیه در میان آیات روزه قرار دارد و رابطه نزدیک میان روزه و دعا را می‌رساند. در ماه رمضان میان آیات روزه از یک طرف و کم‌توجهی به جسم، سهل‌انگاری در خصوص نیازهای مادی و قطع رابطه موقت با اشیاء زمینی، و همچنین تقرب به خدا، و روی آوردن به او و نیز قبول دعا از سوی دیگر ارتباط و هماهنگی دیده می‌شود. به همین جهت در سخنان حضرت رسول اکرم (ص) در ماه رمضان توجه بسیار به دعا سفارش شده است.

طبیعی است که اگر دعا به‌جا و صحیح مورد استفاده قرار گیرد می‌تواند تعیین‌کننده سرنوشت و برآورنده نیاز باشد. البته دعا جانشین عمل و تلاش نیست. انسان باید همزمان هم به عمل اقدام کند و هم دعا کند. تنها در یک مورد آن هم هنگامی که انسان در حالت اضطرار قرار می‌گیرد و همه ابزارهای لازم را دور از دسترس خویش می‌یابد و هیچ اقدامی از دست وی ساخته نیست، در این هنگام می‌تواند به دعا تکیه کند «امن يجيب المضطر اذا دعاه و يكشف السوء» (نمل: ۶۲). اما این برداشت که «در این شب هر شخصی، هر چه دعا کند پاسخ دریافت می‌کند» مفهومی نیست که در اسلام وارد شده باشد. هرگاه انسان برای رسیدن به یک هدف بتواند از اسباب و ابزار طبیعی استفاده کند، در این شرایط دعا جایی ندارد. اما اگر انسان نیازمند باشد و در عین حال ابزاری برای دستیابی به رفع حاجت نیابد در این صورت دعا حقیقی است. بنابراین دعا در شب قدر در

دو حالت مستجاب است. ۱. حالت اضطراب و عدم دستیابی به ابزار و لوازم، ۲. در هنگام همراه ساختن دعا با تلاش و کار (همان: ۱۷۷).

شب قدر و سرنوشت انسان

در این قسمت نخست نظر مفسران درباره آیه‌های سوم تا ششم سوره دخان و سپس دیدگاه امام موسی صدر را بررسی می‌کنیم.

• تفسیر گازر ذیل آیه‌های اشاره شده چنین آورده است:

در شب قدر [که البته شب نیمه شعبان دانسته شده است]، تولد، مرگ، روزی، محرومیت، سعادت و شقاوت انسان‌ها رقم می‌خورد (الجرجانی، ۱۳۳۷ش: ج ۹، ص ۶۱).

• تفسیر مواهب علیه ذیل همین آیه‌ها آورده است:

شب قدر، شب نیمه شعبان است. در این شب کتاب کریم را نازل کردیم که سبب منافع دینی و دنیوی است. در همین شب روزی و مرگ برای مدت یک سال معین می‌شود (واعظ کاشفی، ۱۳۱۷ش: ج ۴، ص ۱۳۷).

• در تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین چنین می‌خوانیم:

این شب به قول عکرمه نیمه شعبان و شب برات است و همچنان که پادشاهان در هر سال استیفای خراج کنند، و بر طبق آن به رعیت دهند، خداوند برای هر کسی که در این شب عبادت کند، آزادی از دوزخ می‌نویسد. در این شب بسط برکت و رحمت کند. اما به روایت ابن عباس و قتاده شب قدر است که در ماه رمضان واقع شده است. در این شب خداوند واهب العظیات همه نعمات و تفضلات خویش را تقسیم می‌فرماید (کاشانی، ۱۳۴۴ش: ج ۹، ص ۲۷۴).

• در تفسیر شریف لاهیجی آمده است:

حم یعنی قسم به محمد (ص) و کتاب مبین یعنی حضرت امیرالمؤمنین، و لیلۃ مبارکه حضرت زهرا (س) است و کل امر حکیم فرزندان معصوم حضرت زهرا (س) هستند. در این صورت

آیه ۵ دلالت دارد بر اینکه امر ارسال پیامبران، کاری است که مربوط به خدا است و او انجام داده است، و آیه ۶ دلالت دارد بر اینکه ارسال رسل به جهت فضل و رحمت الهی است (الشریف اللاهیجی، ۱۳۶۳ش: ج ۴، ص ۹۹).

• در تفسیر اثنی عشری ذیل همین آیه‌ها چنین آمده است:

نزول قرآن در شب مبارک قدر بوده است. الف- نزول قرآن منافع مادی و معنوی مردم را دربر دارد. ب- همه برکات و تفضلات خداوند در این شب تقسیم می‌شود و این خیر و برکت برای مدت یک سال است. ج- حیات، ممات، روزی، مرض و ارزاق مردم در این شب تقدیر می‌شود. د- در باب رحمت الهی در این شب باز می‌شود. ه- عبادت این شب بهتر از عبادت ۱۰۰۰ ماه است (الحسینی الشاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۴ش: ج ۱۲، ص ۱۰).

• در انوار درخشان در تفسیر قرآن آمده است:

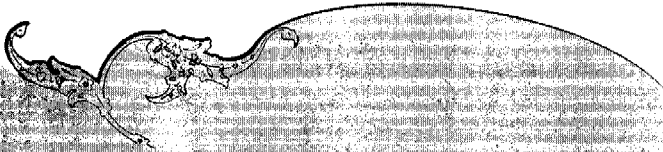
در شب قدر هر یک از امور از جمله اجل و مدت زندگی، چگونگی رزق و نیازهای دیگر هر فرد برای مدت یک سال شرح داده می‌شود. به این صورت که در این شب همه امور و حوادث سال از مرحله احکام (اجمال) به مرحله فرق و تفصیل می‌رسد (حسینی الهمدانی، ۱۳۸۰ق: ج ۱۵، ص ۱۶۲).

• در تفسیر جامع می‌خوانیم:

از حضرت موسی بن جعفر (ع) منقول است که حم پیامبر اکرم، کتاب مبین حضرت امیرالمومنین و لیلۃ مبارکه حضرت زهرا (س) است که ائمه معصوم از نسل او است. در شب قدر همه امور از جمله بدا و مشیت، تقدیم و تأخیر، بلا و مرض و روزی و اجل که باید در یک سال روی دهد مقدر می‌شود و به عرض حضرت رسول اکرم و جانشینان ایشان می‌رسد (بروجردی، ۱۳۴۱ش: ج ۶، ص ۲۸۳).

• ذیل همین آیه‌ها در تفسیر خسروی چنین می‌خوانیم:

در شب قدر آجال، ارزاق و سایر امور مردم تا سال آینده تعیین می‌گردد (خسروانی، ۱۳۹۰ق: ج ۷، ص ۴۱۹).

• تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن نیز آورده است:

مقصود از لیلة مبارکه، شب قدر است. شاید تقدیر امت در این شب از لوح محفوظ، از عالم قضا به این عالم فرود آمده است (امین اصفهانی، ۱۳۶۱ش: ج ۶، ص ۵۹).

• در تفسیر رهنما چنین می‌خوانیم:

لیلة مبارکه منظور شب قدر است. امر یعنی رسالت محمد(ص) و نزول قرآن. در این شب اجل‌ها، رزق‌ها، کارها و نصیب مردم را قسمت می‌کنند (رهنما، ۱۳۴۶ش: ج ۴، ص ۶۷).

• تفسیر نمونه ذیل همین آیه‌ها چنین می‌نویسد:

در شب قدر هر امری از امور بر طبق حکمت الهی تفصیل و تبیین می‌شود. تعبیر به یفرق نشان می‌دهد که همه امور سرنوشت‌ساز، در این شب مقدر می‌شود و حکیم نشان‌گر این است که این تقدیر مستحکم و تغییرناپذیر است و ارزاق، سرآمدها و امور دیگر در این شب تفریق و تبیین می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶ش: ج ۲۱، ص ۱۴۶).

• تفسیر احسن الحدیث نیز چنین نوشته است:

مقدر هر کس در این شب تعیین می‌شود. کارهای خدا در دو مرحله است، مرحله اجمال که در نزد خدا است و مرحله تفصیل که در شب قدر صورت می‌گیرد. کلمه یفرق دلالت بر استمرار دارد، یعنی شب قدر در هر سال هست و همه ساله این کار تکرار می‌شود (قرشی، ۱۳۶۶ش: ج ۱۰، ص ۶۳).

• اطیب البیان فی تفسیر القرآن چنین نوشته است:

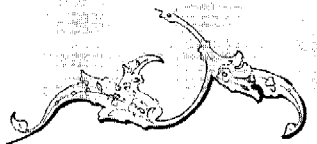
این آیه صریح یا کالصریح است که در شب قدر و لیلة مبارکه، تقدیر امور می‌شود. یعنی در سال بر هر یک از بندگان آنچه مقرر فرموده واقع می‌شود، از موت و حیات، صحت و مرض، غنا و فقر، نعمت و بلا و عزت و ذلت (طیب، ۱۳۶۶ش: ج ۱۲، ص ۷۲).

• در تفسیر القمی می‌بینیم:

خداوند همه امور حق و باطل و هر آنچه را که در آن سال خواهد بود، در شب قدر تقدیر می‌کند. از آن جمله است بلا و مشیت، مرگ، روزی، بلا یا و شرف و آبرو را پیش

- می‌اندازد و یا به تأخیر می‌افکند «و یزید فیها ما یشاء و ینقص ما یشاء» (القمی، بی‌تا: ج ۲، ص ۲۹۰).
- در التبیان فی تفسیر القرآن چنین آمده است: خداوند تعالی در این شب، مرگ و روزی و غیره را تقسیم می‌کند (الطوسی، ۱۴۰۹ق: ج ۹، ص ۲۲۴).
 - در مجمع البیان فی تفسیر القرآن چنین نوشته است: در این شب مرگ و روزی و جز آنها از امور سال (به مدت یک سال) تقدیر می‌شود (الطبرسی الطوسی، ۱۳۷۹ق: ج ۵، ص ۶۰).
 - تفسیر جوامع الجامع چنین آورده است: شب قدر مبارک است زیرا در این شب خداوند نعمت‌های خود را میان بندگان تقسیم می‌کند. اگر در این شب تنها قرآن نازل شده باشد و نعمت دیگری نباشد همان نزول قرآن کافی است که این شب مبارک باشد. در این شب همه امور سال از جمله روزی و مرگ مردم به مقتضای حکمت تقسیم می‌شود (الطبرسی الطوسی، ۱۴۱۲ق: ج ۴، ص ۵۲۳).
 - الصافی فی تفسیر القرآن همان گفتار تفسیر القمی را ذیل این آیها عیناً تکرار کرده است (الفیض الکاشانی، بی‌تا: ج ۴، ص ۴۰۳).
 - در البرهان فی تفسیر القرآن چنین آمده است: در این شب همه چیز برای مدت یک سال مقدر می‌شود. از جمله خیر و شر، طاعت و معصیت، ولادت و اجل، روزی و هر آنچه مقدر شد حتمی است و مشیت الهی (الحسینی البهرانی، ۱۴۱۵ق: ج ۵، ص ۱۹۵).
 - تفسیر کنز الدقایق و بحر الغرایب همان نظر البرهان فی تفسیر القرآن را تکرار کرده است (القمی المشهدی، ۱۳۶۶ش: ج ۱۲، ص ۱۱۴).
 - در تفسیر شبر چنین آمده است: این شب مبارک است به علت نزول قرآن، نزول رحمت، تقسیم نعمت و اجابت دعا

(الشبر، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ص ۴۹۶).

- در الجواهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین آمده است: خداوند در این شب همه امور حق و باطل و هر آنچه را که در آن سال اتفاق می افتد و در آن بدها و مشیت است تقدیر می کند (الشبر، ۱۴۰۷ق: ج ۵، ص ۴۳۷).
- تفسیر مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر همان مطالب الجواهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین را تکرار کرده است (الحائری الطهرانی، ۱۳۳۷ش: ج ۱۰، ص ۷۶).
- المیزان فی تفسیر القرآن چنین نوشته است: در این شب امور از مرحله احکام به مرحله تفصیل می رود. قرآن در این شب نازل شده است. شاید در این شب، خداوند سبحان، پیامبر خود را از جزئیات حوادثی که در دوران دعوتش اتفاق می افتد و شرایط نزول هر آیه آگاه ساخته است. از کلمه یفرق معنای استمرار به دست می آید و آنچه در این شب استمرار می یابد تفصیل امور کونی پس از احکام آنها است، اما معارف و احکام الهی نمی تواند محل استمرار در تفصیل باشد (الطباطبایی، ۱۳۹۷ق: ج ۸، ص ۱۴۰).
- الجدید فی تفسیر القرآن نیز همان مطالب تفسیر القمی را آورده است (السبزواری النجفی، ۱۴۰۲ق: ج ۶، ص ۳۸۰).
- در تفسیر تقریب القرآن الی الالذهان آمده است: همه امور مربوط به این جهان در این شب تبیین و تمییز داده می شود، و همه تقدیرات معلوم و به حضور امام زمان عرضه می گردد (الحسینی الشیرازی، ۱۴۰۰ق: ج ۱۲، ص ۱۱۰).
- تفسیر من وحی القرآن در همین خصوص آورده است: امر حکیم آن است که اجزای آن از یکدیگر متمایز نشده اند، و خصوصیات و احکام آن مشخص نیست و فرق یعنی متمایز کردن دو شیء به طوری که از یکدیگر باز شناخته شوند. پس فرق (یفرق) در مقابل احکام است. بنابراین در شب قدر امور از حالت احکام به حالت تفصیل تغییر می یابد (فضل الله، ۱۴۰۵ق: ج ۲۰، ص ۳۳۹).

• و سرانجام در تفسیر الکاشف آمده است:

لیلة القدر مبارک است به علت نزول قرآن. درحقیقت شب قدر، شب شروع نزول قرآن است، نه اینکه قرآن به طور کامل در این شب نازل شده باشد. در مورد امر حکیم میان مفسران اختلاف وجود دارد. اکثر آنها اعتقاد دارند که خداوند روزی و مرگ را در این شب میان بندگانش تقسیم می‌کند و همچنین بسیاری از گناهان را از هر کس بخواهد می‌بخشد. دیگران اعتقاد دارند، منظور از امر حکیم عبارت است از اینکه توضیح و تشریح همه امور دینی در قرآن آمده است (مغنیه، ۱۹۸۱م: ج ۷، ص ۵).

اینک به نظر امام موسی صدر درباره این آیها و آثار شب قدر می‌پردازیم تا با مقایسه و بررسی این برداشتها و ویژگی‌های مورد نظر به دست آید.

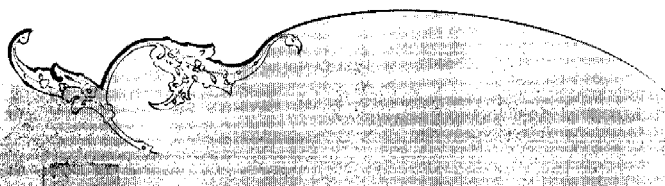
امام موسی صدر درباره شب قدر در سخنرانی‌ای چنین می‌گوید:

چه رابطه‌ای میان شب‌های قدر ۱۹، ۲۱ و ۲۳ ماه رمضان با علی(ع) وجود دارد؟ «به اعتقاد قدریون و قدریون امت، در این شب مقرراتی به اجرا گذاشته می‌شود یا اعمال و عمر و روزی مقدر می‌شود و یا بدون حضور ما سعادت و بدبختی نوشته می‌شوند. آن هم در شب ناشناسی که نمی‌دانیم کدام است».

در این صورت گویی سرنوشتی وجود دارد که ما در تحدید و تعیین آن مشارکتی نداریم. اگر این معنی لیلة القدر است، پس میان این شب و حضرت علی(ع) هیچ رابطه‌ای نیست. با این وصف، خداوند را به حاکمی زمینی تشبیه کرده‌ایم که بر اساس میل خود و بدون دخالت انسان، روزی، عمر، سعادت و بدبختی بشر را تعیین می‌کند.

لااقل بر اساس آنچه من می‌فهمم شب قدر یکی از سه مفهوم زیر را دربر دارد:

شب قدر، شب نزول قرآن است «انا انزلناه فی لیلة القدر» (قدر: ۱) و «فیها یفرق کل امر حکیم» (دخان: ۴). در اینجا یفرق کل امر حکیم در حوزه تشریح است. قرآن کریم از این جهت که حاوی معانی و احکام است، امور را تقدیر و مشخص و خطوط کلی حیات انسان را ترسیم می‌کند، «ولا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین» (انعام: ۵۹).

«قرآن مصلحت و خیر انسان را مشخص می‌کند، سیره و طریقه او را معلوم می‌سازد. بر اساس این برداشت معنی بقای لیلۃ القدر در میان امت عبارت است از اینکه مسلمانان این شب را زنده می‌دارند، تجدید می‌کنند و به اعتبار اینکه شب قدر شب نزول قرآن است، از آن بهره‌برداری می‌نمایند. مسلمان در این شب، نفس خویش را از نظر رفتار و سلوک و راه راست یا انحراف، با قرآن می‌سنجد و تصمیم می‌گیرد.»

... و مفهوم سوم شب قدر، معنای تربیتی-عملی آن است. شب قدر با روزه ارتباط دارد که خود درحقیقت تربیت و تزکیه است. روزه خروج از زندگی سنتی جاری و درنگ و تأملی است در غیاب رسوم و عادت‌هایی که با انسان پیوند دارد.

«انسان در این ماه، لحظات و ساعاتی پیوندهای خود را با زندگی عادی و روزمره خویش می‌گسلد و سپس در جهت تنظیم مجدد این عادت‌ها تلاش می‌کند. او بر این روابط مسلط می‌شود و احساس می‌کند از قید و بند عادت‌ها رها شده است، پس شخصیت خود را کامل می‌کند و ذات خویش را از نو می‌سازد و نفس خویش را تزکیه می‌نماید (الصدر، ۲۰۰۰م: ج ۱۱، ص ۱۷۲ و ۱۷۳).

امام سیدموسی صدر در جای دیگر چنین آورده است:

(در آیات آغاز) سوره دخان، خداوند سبحان در مقام انذار و دعوت است نه در مقام تکوین و خلق. آیه «فیها یفرق کل امر حکیم» به امور کونی مثل عمر، روزی، سعادت و شقاوت جوامع مربوط نیست.

این آیات به امور محکم، به احکام حلال و حرام و آموزه‌های سعادت‌بخش بشری مربوط است. با این وصف، لیلۃ القدر در منطق قرآن، شب قانون اساسی اسلام است. این شب، شب بیان حقایق شرعی است. شبی است که خداوند آموزه‌هایی را به بشر ارائه می‌فرماید که سعادت انسان و هماهنگی وی با طبیعت را تأمین می‌کند (همان: ۱۷۵).

به اعتقاد امام موسی صدر دلیل دیگر این برداشت، آیه‌های سوره قدر است: «انا انزلناه فی لیلۃ القدر، لیلۃ القدر خیر من الف شهر». ایشان می‌فرماید:

بر اساس برخی از روایات، منظور از هزار ماه مدت زمانی است که دشمنان پیامبر به حکومت می‌رسند. به تعبیر دیگر، شب قدر که احکام الهی نازل شده است تأثیرش از هزار ماه تخریب دشمنان خدا بیشتر است و لذا می‌بینیم که قرآن و احکام آن زنده و مورد پذیرش مسلمانان است (همان).

امام موسی صدر دربارهٔ اینکه در شب قدر سرنوشت انسان مقدر می‌شود، تعبیر جالبی دارد. ایشان تأثیرهایی را که روزه‌دار از عبادت خویش می‌پذیرد و روحیه و ارادهٔ برآمده از چشمهٔ فیاض روزه را عامل تعیین‌کنندهٔ سرنوشت بشر می‌داند:

اما مفهوم برتر لیلۃ القدر که به نظر من همین معنی، مفهوم مرتبط با روزه است، این است که روزه موجب آزادی بشری از نیازهای جسمی و مادیات است. به شرط اینکه با خواب و استراحت از روزه نگریزد. آری، برخی افراد با خواب روزانه، از تشنگی و گرسنگی فرار می‌کنند و این در حالی است که روزه باید احساسات و عواطف انسان را رشد دهد و باعث شود تا شخص با فقرا احساس همدردی کند. علاوه‌براین، روزه موجب رشد و صفای فکر و عقل انسان است.

لذا آزادی اراده، رقت عواطف و رشد عقل و فکر عناصر سه‌گانه‌ای هستند که از روزه برخاسته و سرنوشت انسان را رقم می‌زنند. انسان اگر دارای ارادهٔ قوی، عواطف اجتماعی حساس و فکر و اندیشهٔ باز باشد می‌تواند مسیر صحیح را برای موفقیت جامعهٔ خویش ترسیم نماید و با این مفهوم و تعبیر است که سرنوشت انسان در شب قدر ترسیم می‌شود. و آیهٔ مبارکهٔ سورهٔ قدر که می‌فرماید «قد افلح من زکاه» همین برداشت را تأیید می‌کند (همان: ۱۷۷ و ۱۷۸).

دعا و شب قدر از دو دیدگاه

با توجه به اینکه در این مقاله دو دسته از آیه‌ها را بررسی کرده‌ایم، در تحلیل آن نیز دو مبحث مورد نظر را که هر دو به روزه وابسته‌اند از دیدگاه مفسران قرآن و امام موسی

صدر به صورت جداگانه ارائه می‌کنیم.

• دعا: آنچه را از مجموع تفسیرهای آیه ۱۸۶ سوره بقره به دست آمده است می‌توان در بندهای زیر دسته‌بندی کرد:

۱. ارتباط دعا با روزه

۲. مرتبه روحی سائل که از راه روزه حاصل شده، در پذیرش دعا محل توجه است.

۳. وقوع این آیه در میان آیه‌های روزه نشان از اهمیت دعا دارد و این روش و سنت قرآن است که در میان آیه‌های مربوط به احکام، انسان متوجه خدا بشود.

۴. بر اجابت دعا در ماه رمضان تأکید شده است.

۵. بهتر است دعا در شرایطی باشد که احتمال اجابت آن بیشتر است.

امام موسی صدر در این خصوص بر چند مطلب تأکید دارد:

الف. وقوع آیه دعا در میان آیه‌های روزه تصادفی نیست و رمز و هدف دارد و تأکید رسول اکرم(ص) بر دعا در ماه رمضان از همین جهت است.

ب. اگر دعا به جا و صحیح باشد می‌تواند تعیین‌کننده سرنوشت باشد و گرنه بی‌فایده است.

پ. دعا جانشین عمل نیست و این برداشت که در شب قدر هرکس هرچه از خدا بخواهد، می‌گیرد مفهومی اسلامی نیست.

ت. تا جایی که برای رسیدن به هدف ابزارهای طبیعی وجود دارد دعا کارساز نیست.

ث. دعا بدون عمل فقط در شرایط اضطرار می‌تواند کارساز باشد که همه راه‌های عملی بسته است.

از بررسی نکات بالا روشن می‌شود که بندهای سوم، چهارم و پنجم تنها در بیان امام موسی صدر یافت می‌شود و ایشان به طور خاص بر این موارد تأکید دارند.

• شب قدر: با بررسی نظر مفسران درباره آیه‌های سوم تا ششم سوره دخان

درمی یابیم:

۱. در شب قدر، تولد، مرگ، سعادت، بدبختی و مانند آن برای یک سال رقم می خورد.
۲. تعداد اندکی شب قدر را شب نیمه شعبان و بقیه، آن را شبی از شب های ماه رمضان می دانند.
۳. در شب قدر، خداوند همچون پادشاهان برات می دهد و نعمت هایش را تقسیم می کند.
۴. در این شب، عمر، روزی و جز آن از مرحله احکام به مرحله تفصیل می رسد.
۵. عبادت این شب برتر از عبادت هزار ماه است.
۶. در این شب همه امور از حلال، حرام، عمر روزی، بیماری و مانند آن مقدر و به حضور امام عصر عرضه می شود.
۷. از کلمه یفرق معنای استمرار به دست می آید و آنچه استمرار می یابد تفصیل امور کنونی است، اما معارف و احکام الهی نمی تواند محل استمرار در تفصیل باشد.
۸. قرآن در این شب نازل شده و این کتاب موجب منافع دینی و دنیوی است.
۹. اگر در این شب تنها قرآن نازل شده باشد کافی است که این شب مبارک باشد.
۱۰. این شب به سبب نزول قرآن، نزول رحمت، تقسیم نعمت و اجابت دعا مبارک است.

اما نظر امام سیدموسی صدر در خصوص بندهای فوق متفاوت است:

الف. شب قدر را یکی از همان شب های معروف در ماه رمضان می دانند.

ب. تقسیم امور کونی همچون عمر، روزی و جز آن را در شب قدر کاملاً نادرست تلقی کرده است.

پ. لیلۃ القدر خیر من الف شهر را همچون بند ۵ فوق دلیل برتری دعای این شب بر دعای هزار ماه نمی داند بلکه آن را اشاره به این مطلب تعبیر می کند که نزول قرآن

در شب قدر و آثار آن از هزار ماه دشمنی بنی امیه با قرآن مؤثرتر است.
ت. در خصوص بند ۸، نظر امام صدر دقیقاً مقابل نظر تفسیر المیزان است. امام
صدر شب قدر را شب تقدیر احکام الهی و تعیین خطوط کلی زندگی بشر می داند و
همین امور را نیز موجب سعادت و شقاوت بشر دانسته است.

نتیجه گیری

با بررسی موارد مطرح شده درمی یابیم که امام موسی صدر در این دو حوزه نظریات
جالب توجه و به نسبت عقل گرایانه تری دارد. یکی در موضوع دعا، پذیرش آن و
توجه به عمل است که می فرماید دعا جانشین عمل نیست و این برداشت که هر کس
در شب قدر از خدا هر چه بخواهد اجابت می شود مفهومی اسلامی ندارد. همچنین
اعتقاد دارد تا جایی که ابزارهای طبیعی برای وصول به هدف وجود دارد، دعا کارساز
نیست. موضوع دیگر نگاه خاصی است که ایشان به شب قدر و آثار و برکات آن دارند
و تقسیم امور کونی را در این شب کاملاً نادرست می دانند. از نظر ایشان «لیلة القدر
خیر من الف شهر» اشاره به اهمیت نزول قرآن در شب قدر دارد نه اهمیت دعا در
این شب.

کتابنامه

قرآن کریم

امین اصفهانی (بانوی اصفهانی). ۱۳۶۱ش. مخزن العرفان در علوم قرآن. تهران: نهضت زنان مسلمان

بروجردی، سیدابراهیم. ۱۳۴۱ش. تفسیر جامع. تهران: صدرا

بلاغی، سیدعبدالحجت. ۱۳۴۵ش. حجة التفاسیر و بلاغ الاکسیر. قم: چاپ حکمت

الجرجانی، ابوالمعاسن الحسین بن الحسن. ۱۳۳۷ش. جلاء الاذهان و جلاء الاحزان (گازر). تهران: دانشگاه

تهران

الحائری الطهرانی، الحاج میرسیدعلی. ۱۳۳۷ش. مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر. تهران: دارالکتب الاسلامیه

- الحسینی البحرانی، السیدهاشم. ۱۴۱۵ق. البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعث
- الحسینی الشاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد. ۱۳۶۴ش. تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات
- الحسینی الشیرازی، السیدمحمد. ۱۴۰۰ق. تقریب القرآن الی الأذهان. بیروت: مؤسسة الوفاء
- حسینی الهمدانی، سیدمحمد. ۱۳۸۰ق. انوار درخشان در تفسیر قرآن. تهران: کتابفروشی لطفی
- خسروانی، شاهزاده علی رضا میرزا. ۱۳۹۰ق. تفسیر خسروی. تهران: چاپ اسلامیه
- داورپناه، ابوالفضل. ۱۳۷۵ش. انوار العرفان فی تفسیر القرآن. تهران: صدرا
- رهنما، زین العابدین. ۱۳۴۶ش. تفسیر رهنما. تهران: بی نا
- السزواری النجفی، محمد. ۱۴۰۲ق. الجدید فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات
- الشیر، السیدعبدالله. ۱۴۰۷ق. الجواهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین. کویت: مکتبة الالفین
- _____ ۱۴۱۲ق. تفسیر شری. بیروت: دارالبلاغه
- الشریف اللاهیجی، بهاء الدین محمد شیخعلی. ۱۳۶۳ش. تفسیر شریف لاهیجی. تهران: علمی
- الصدر، السیدموسی. ۲۰۰۰م. مسیره الامام الصدر، تحقیق یعقوب ضاهر. بیروت: داربلال
- طالقانی، سیدمحمد. ۱۳۵۸ش. یرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار
- الطباطبائی، سیدمحمدحسین. ۱۳۹۷ق. المیزان فی تفسیر القرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه
- الطوسی الطوسی، امین الدین ابوعلی الفضل. ۱۳۷۹ق. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالترتیب العربی
- _____ ۱۴۱۲ق. تفسیر جوامع الجامع. تهران: دانشگاه تهران
- الطوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن بن علی. ۱۴۰۹ق. التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد حبیب قیصر
- العاملی. قم: مکتب الاعلام الاسلامی
- طیب، سیدعبدالحسین. ۱۳۶۶ش. اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: اسلام
- فضل الله، محمدحسین. ۱۴۰۵ق. من وحی القرآن. بیروت: دارالزهراء
- الفیض الکاشانی، المولی محسن. بی تا. الصافی فی تفسیر القرآن. مشهد: دارالمرتضی
- قرشی، سیدعلی اکبر. ۱۳۶۶ش. تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت
- القمی، علی بن ابراهیم. بی تا. تفسیر القمی. قم: موسسه دارالکتاب
- القمی المشهدی، الشیخ محمد بن محمد رضا. ۱۳۶۶ش. تفسیر کنز الدقایق و بحر الغرائب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- کاشانی، ملا فتح الله. ۱۳۴۴ش. تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتابفروشی اسلامیه

الكرمي، محمد. ۱۴۰۲ق. التفسير لكتاب الله المنير. قم: مطبعة العلمية
المدرسي، السيد محمدتقي. ۱۴۰۶ق. من هدى القرآن. قم: دارالهدى
مغنيه، محمدجواد. ۱۹۸۱م. تفسير الكاشف. بيروت: دارالعلم للملأين
مكارم شيرازي، ناصر. ۱۳۶۶ش. تفسير نمونه. تهران: دارالكتب الاسلاميه
الموسوي السبزواري، سيدعبدالاعلي. ۱۴۰۴ق. مواهب الرحمن في تفسير القرآن. نجف: مطبعة الآداب
نجفي، محمدجواد. ۱۳۶۴ش. تفسير آسان. تهران: كتابفروشي اسلاميه
واعظ كاشفي، كمال الدين حسين. ۱۳۱۷ش. تفسير مواهب عليه. تهران: كتابفروشي اقبال

